

A ROMANI KRIS A DÉL-BÉKÉSI OLÁHCIGÁNYOKNÁL*

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

Jogi és szociológiai tanulmányaim során a *szokásjog* vagy *jogszokás* kérdéskörével többször találkoztam. Werbőczy István Hármaskönyve mint szokásjogi gyűjtemény, Max Weber¹ és Kulcsár Kálmán² jogszociológiai írásai, majd Tárkány Szűcs Ernő³ néprajzi tanulmányai taglalták magát a szokásjogot, illetve adták annak egyfajta elméleti értelmezési lehetőségét.

A hagyományos elméleti, leginkább néprajzi és jogi etnográfiai megközelítések a jogi népszokások kapcsán nagyjából a következő definíciót használják: a jogi népszokás az emberi magatartást befolyásoló olyan tényleges gyakorlat, melyet nem az állam, az egyház vagy valamely hatalmat gyakorló személy alkotott és kikényszerített ki, hanem a társadalom valamely kisebb-nagyobb közössége a tényleges gyakorlat folytán belülről fejlesztett ki, mely kifejezi a közösség közmeggyőződését az emberi társas viszonylatokban, a személyek, az anyagi kultúra és a közügyek tárgyában. Az életviszonyokban jelentkező érdekeltségek egyeztetésére szolgál, tiltást, megengedést vagy parancsolást tartalmazó kötelező, s a közösség által kikényszerített szabály.⁴ A szokásjog az állami jog mellett/felett/alatt létezik, néha azzal megegyezően, néha azt kiegészítve, gyakrabban azonban attól eltérően szabályozza az adott életviszonyt. Ezt az inkább leíró jellegű megközelítést a későbbiekben felváltotta a jogszociológiai, majd

a jogi antropológiai értelmezés.⁵ A közösségi jogi jelenségek, így a *romani kris*, alkalmasak a jogi antropológiai értelmezési sémákkal történő megfeleltetésre.

Llewellyn és Hoebel⁶ funkcionális jogfogalmának (*law-job theory*), illetve Pospisil⁷ jogi attribútumokra vonatkozó elméletének közös mozzanata, hogy a közösségi jog funkcióját a konfliktusfeloldásban vélik felfedezni, amely biztosítja (a kultúra egyéb elemeitől elválaszthatatlanul, azokkal szoros összefüggés-

ben) a közösség fennmaradását. A szimbolikus „rend” felborulása esetén a közösség érdeke a rend, a „béke” helyreállítása. Mélyebb elemzésekbe azért nem bocsátkozhatunk, mert meg kellene vizsgálni a jogi mechanizmusnak a kultúra egyéb összetevő elemeihez való viszonyrendszerét, amely kutatásunk jelen állása szerint a romani kris esetében még nem elvégzett feladat.

Amikor jogi egyetemi oktatóként, illetve jogszociológiai kutatóként a jogi antropológiai szakirodalmat is tanulmányozva érdeklődésem a cigányság romani kris (cigány törvény, cigány bíróság) intézménye felé fordult, érdekes dolgokkal kellett szembesülnöm. Neves romológusok, néprajzo-

sok, szociológusok azt mondták, hogy ilyen már csak a mesében létezik, s a távoli múltba vész. Hogyhogy nincs, amikor tanulmányok sora írja le, például az amerikai vagy kanadai oláh-cigányok krisét?⁸ Ott van,

Loss Sándor 1961-ben született a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Kállósejében. 1986-ban szerzett jogi diplomát Miskolcon, majd 1989-ben szociológusként végzett az ELTE-n. 1999-ben szerezte meg PhD-fokozatát szociológiából a Miskolci Egyetemen. 1986-tól oktató a Miskolci Egyetemen: előbb a Társadalomtudományi Intézetben, majd az Állam- és Jogtudományi Karon, 2001 óta a Bölcsészettudományi Karon, 2002-től 2004. június 30-ig a Szociológiai Tanszék vezetője. 2001-től volt a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán a Jogbölcséleti és Jogszociológiai Tanszék vezetője. 1992-től 2001-ig a Szegedi Egyetem jogi karán is oktató. Jogvédőként tevékenykedett mint a NEKI és a Helsinki Bizottság munkatársa, HEFOP-pályázatokat bíralt el, alapítványok munkájában közreműködött kurátorként. Alapítója és szervezője volt a Miskolci Polgári Szalonnak, alapítója és elnöke az Új Miskolcért Egyesületnek. Ötletadója és szakértője volt a *Romani Kris* című, Bódis Kriszta rendezte díjnyertes filmnek. 2004. október 14-én halt meg autóbalesetben.

A tanulmány megjelent: *Ius humanum. Ember alkotja jog. Műhelytanulmányok*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor, 2001.

itt meg nincs? Amikor viszont más irányú terepkutatásaim során élő jogintézményként szembesültem vele, elcsodálkoztam, hogy Erdős Kamilon⁹ kívül (akire Tárkány Szüics is szinte teljes mértékben támaszkodik ebben a témakörben) senki sem írt róla. Mi tehát az igazság? Elkerülte a kutatók érdeklődését? Nosza, járjunk a végére! 2001 tavaszán és nyarán terepkutatást végeztem dél-békési *masari* (egyike az oláh-cigány nemzetségeknek) közösségekben. Kutatásomban a romani kris intézményét, funkcióját vizsgáltam.

A GYAKORLAT

A romani kris olyan fogalom, melynek nincs magyar megfelelője, mert ez az intézmény csak az oláh-cigányok közt létezik. Más cigány közösségekben ettől merőben eltérő intézmények szolgálnak a viták rendezésére.¹⁰ A szó fordítása helyett annak magyarázatára kell törekednünk. „Vitamegoldó”, „konfliktusfeloldó”, „igazságszolgáltatási”, „bíróági” fórumként szolgál az oláh-cigányok között. Közösségi intézményként funkcionál, az állam hasonló intézményeitől teljesen függetlenül. Ezt a bírói fórumot a tételes pozitív jog nem ismeri el. Saját közösségükön belül viszont roppant nagy jelentőséget tulajdonítanak neki, az általa kiszabott „ítélet” kötelezően betartandó.

Magyarországon a cigány népesség nem homogén. Témánk szempontjából az egyik fontos csoportképző tényező a nyelvhasználat. A következő két fő csoportra oszthatjuk a Magyarországon élő cigányokat (számukat a kutatók mintegy 650 000-re becsülik): azokra, akik még beszélnek a cigány (vagy a román) nyelv valamelyik nyelvjárását, és azokra, akik már átestek a nyelvi asszimiláción, és már csak magyarul beszélnek. Az oláh-cigányok a cigányul beszélő romák egyik csoportját képezik. A magyarországi cigány népességtől döntően abban különböznek, hogy megőrizték nyelvüket, szokásaikat, hagyományaikat, belső jogszolgáltatási rendszerüket, egyszóval kultúrájukat. Számukat – az egymástól eltérő kutatási adatok alapján – 50-100 000 tehetjük. Bár az országban mindenhol megtalálhatók, a legtöbben Békés megyében élnek, Magyarország dél-keleti csücskében, például Végegyháza, Mezőkovácsháza, Békés, Körösladány, Lökösháza, Békéscsaba, Medgyesegyháza, Újkígyós, Kétegyháza, Szarvas, Gyula stb. helységeiben.

Az angol Michael Sinclair Stewart adta az első tudományos igényű kulturális antropológiai leírást egy Magyarországon élő oláh-cigány közösségről.¹¹ Terepmunkáját Gyöngyösön végezte, Magyarország északi részén. Azonban a kris intézményével nem foglalkozott, bár ottléte során többször hallott róla, hogy volt kris.

Az oláh-cigány kultúra integráns részét képezi annak „jogszolgáltatási” mechanizmusa. Ez nemcsak a felmerülő problémákra tartalmaz megoldási lehetőségeket, hanem a mindennapi életvitelt is nagyban befolyásolja. A romani kris hatalmas tisztelet övezi. A kris által hozott döntéseket automatikusan elfogadják és végrehajtják. Nincs szükség külön végrehajtó intézményekre. A kris meghatározott szabályrendszernek megfelelően működik. Többnyire idősebb és bölcs (nagy becsületű) emberek vesznek részt a döntéshozatalban. Nem rendszeresen ülésezik, hanem csak a probléma felmerülésekor hívják össze. Tipikusan csak az oláh-cigányok egymás között felmerülő vitás ügyeinek megoldására szolgál. Gyakran több napba is beletelik, míg döntést hoznak. Ennek az az oka, hogy mindkét felet meghallgatják, és még ezt követően tesznek fel nekik kérdéseket. Döntésüket a bírák egyhangúlag hozzák.

ŐSIDŐKBŐL FENNMARADT FORMALITÁS

Bár hihetetlennek tűnik, de a romani kris még ma is létezik, és ma is igen nagy súllyal bír. Az egymás közötti kisebb „bűncselekmények” esetében a romák nem sietnek a magyar bíróság elé igazukat keresni, hanem inkább összehívják az öregeket, hogy tartsanak kris és tegyenek igazságot közöttük. Ennek egyik oka, hogy minden igyekezetükkel megpróbálják elkerülni, hogy valamelyik társuk állami börtönbe kerüljön, vagy állami döntés, szankció következményei vonatkozzanak rá, másrészt a pereskedés igen költséges. Számolni kell az utazás költségével és különösen az ügyvédi segítségért fizetett összeggel.

A kris formálisan zajlik. A cigány nyelvnek egy nagyon választékos (ünnepélyes) formáját beszélnek¹² az üléseken, és mind a krisen résztvevőkre, mind a kívülállókra nagyon szigorú szabályok vonatkoznak. Hosszú ideig például nők egyáltalán nem vehettek részt a krisen. Még ma is szinte elképzelhetetlen, hogy *gázsók* (nem cigányok) vegyenek részt a krisen, különösen bíróként. A nem cigányok ma már jelen lehetnek mint tanúk.

Ezeknek a cigányoknak – akik legfőbb megélhetési forrását a lovakkal való kereskedés jelenti – a legfontosabb, hogy gyors és igazságos döntés szülessen ügyükben. További szempont, hogy ez a döntés viszonylag „olcsó” legyen. Arra törekednek, hogy a kártérítéseket a lehető leghamarabb megfizessék, szükség van a forgótőkére. Nem engedhetik meg maguknak, hogy nagyobb összeg hosszabb időre kimaradjon ki a forgalomból. Ügyvédet fizetni nagyon drága, szintén drága felutazni többször a városba, ahol az

állami bíróság székel. Mindennek a tetejébe időt veszítenek: nem mehetnek vásárba, nem mehetnek „üzletbe”, ha hónapokon át pereskednek.

A KRIS INTÉZMÉNYE

Erdős Kamil volt az, aki az 1950-es években az első néprajzi leírást adta a Békés megyében élő oláh-cigány közösségekről.¹³ Az ő munkái utalnak ugyan a romani krisre, de ezek pusztán leírások; nem keresett választ arra, miben gyökerezik ez az intézmény.

Írásom kifejezetten a romani kris vizsgálja. Magyarországon eddig tudományos igényű kutatás ezen a téren nem történt. Kutatásomban tipikus jogeseteket kívánok elemezni (a kris ítéleteit), és távolabbi célom összevetni azokat a magyar igazságszolgáltatási rendszer hasonló ügyekben hozott döntéseivel. Amit kívülállóként megérthetünk a kris intézményéből, az az, hogy ez valami egyedülálló és nagyon ritka jelenség. Sosem tudhatjuk, mikor lesz a következő kris, lehet, hogy holnap, lehet, hogy a következő héten vagy hónapban, de az biztos, hogy ha probléma adódik, akkor kris fognak tartani – előbb vagy utóbb.

Ha felmerül egy „ügy” (ahogy ők mondják), a kris nem azonnal tartják meg. Két megelőző lépcsőfok van. Ezek a következők. Mivel a kris ítélete, illetve annak esetleges nem követése, figyelmen kívül hagyása nagyon komoly következményekkel jár, mindenki próbálja azt elkerülni, ha csak lehet. Első lépésként a felek megpróbálnak egyezsége jutni. Ilyenkor nincsenek kívülállók, nincsenek döntéshozók, maguk a felek próbálják rendezni a problémát. Ha például az eladott autó nem működik tökéletesen, a vevő egyszerűen visszamegy (illetve a mai divat szerint visszatelefonál) az eladóhoz: „Hallod komám, nem jó az autó, amit neked eladtál. Csináljuk vissza az üzletet!” Vissza fog hozzá menni, visszaadja az autót, és visszakéri a pénzét. Ha ellentmondás van köztük, például az eladó azt mondja: „Már hogye lenne jó, komám, én magam is használtam!”, akkor második lépésként *dřvanót*¹⁴ tartanak.

A divano – vagy *svato* – (nevezzük peren kívüli megegyezésnek) még mindig informális, de itt már felkérhetik az öregeket, hogy adjanak tanácsot, hogyan oldják meg az ügyet. Ha így sikerül megegyezni, nem kell kris tartani. Épp ezért a divano nagyon gyakori eljárás. Ilyenkor csak körben állnak, informálisan beszélgetnek és megpróbálják megtalálni az igazukat. Ha még így sem sikerül megegyezésre jutni, elkezdik megszervezni a kris. Az egyik cigány ezt kérdi a másiktól: „Te kit akarsz?” – ez azt jelenti, kit akarsz meghívni bírónak a krisedbe. Erre azt fogja válaszolni: „Én X-et. És te?” „Én Y-t hozom.”

A kris két-három nap múlva fog összeülni, hacsak

nincs mindenki épp akkor a helyszínen. A két-három nap akkor szükséges, ha a bíró egy másik városban lakik, és ide kell utaznia.

Amikor mindenki jelen van, keresnek egy nyugodt, semleges helyet. Általában valamelyik félnek a házában vagy udvarán tartják az ülést, de lehet ez árokpárt vagy egy vásár nyugodtabb része is. Körbeülnek, és elkezdnek esküdni (*soláx*). Arra esküsznek, hogy mindaddig együtt maradnak, étel és ital nélkül, míg mindkét felet kielégítően meg nem hallgatták, meg nem látják, hogy mi az igazság, és bölcs döntést nem hoznak. Az eskü arra kötelezi őket, hogy az igazat és csakis az igazat mondják. Az eskü alatt nem lehet hazudni. Amikor az esküt mondják, kihoznak a házból egy szentképet. Úgy tartják, az eskü megszegése nagyon nagy bajt hoz arra, aki ezt meg meri tenni. „*Haljon meg mindkét fiam és az egész családom, ha nem mondok igazat!*” vagy „*Dögöljön meg a legjobb lovam még aznap éjszaka, ha nem mondok igazat!*”

Egy öreg cigány mesélt egy ehhez kapcsolódó történetet. Úgy kezdődött, mint egy régi mese, hogy egyszer, valamikor régen történt, még az apjától hallotta: „*Volt egy cigány, aki a lovára esküdött. A cigány megnyerte a kris. Azt mondta, hogy: »A legjobb lovam eszen alattam össze, ha nem mondok igazat!« A kris tehát megnyerte és hazaindult. Még ki sem ért az utcából, a templom előtt a lova összecsukszott. Hiába hívtak orvost, az sem tudta megmenteni. Ő maga is megsérült.*”

BIZONYÍTÁSI ELJÁRÁS

Az első kérdést a legidősebb bíró teszi fel: „*Mondjátok el, testvéreim, hogyan történt az eset!*” Nagyon fontos, hogy a felek beszéde időben nem korlátozott. Annyit beszélnek és annyi ideig, amennyit csak akarnak. A romák úgy tartják, hogy az igazságot csak akkor lehet kideríteni, ha a történetet mindenki részletesen elmeséli.

Ez a fajta döntéshozatali mechanizmus a szóbeliségen alapul. Írott bizonyítékokat csak különleges esetekben használnak; például ha egy ló betegségéről van szó, akkor bemutatják az állatorvosok szakvéleményét, vagy ha autó hibásodott meg, akkor is szükség lehet a szerelő véleményére. Az ügyet a lehető legapróbb részletekig megpróbálják elmesélni. Lehet, hogy még a megelőző hét történéseit is elmesélik, nem állítják meg őket, nincs félbeszakítás. Türelemmel végighallgatják. Minden fontos lehet. Csak akkor állítják meg az elbeszélőt, ha a hallgatók úgy vélik, hogy a tanú vagy a fél nem mond igazat, vagy a válaszai megkérdőjelezhetőek. Ilyenkor füttyölnek és bekiabálnak:¹⁵ „*Hallgass, koma, zöldeket beszélés!*”

Ennek eredményeképp a felek úgy érezhetik, hogy volt lehetőségük a teljes meghallgatásra. Miután mindkét felet meghallgatták, a bírónak van lehetőségük kérdéseket feltenni, hogy az ügyet tisztán lássák. Szeretném hangsúlyozni, hogy minden cigány nyelven folyik. A kívülálló semmit nem ért az egész forgatagból. Magyar beszédet nem is hallani. Nagyon gyorsan beszélnek. Sokan azt hiszik, nem is békés megbeszélés folyik, hanem hatalmas vita. Igazából nem vitáznak és nem kiabálnak, hanem a lehető legmeggyőzőbben próbálják meg előadni az igazukat.

Mindkét fél hozhat tanúkat. A tanúknak is esküdniük kell – pont emiatt nagyon gyakran előfordul, hogy végül is a tanú nem annak a félnek ad igazat, aki őt a krisbe hívta, mert olyan nagyon fél az eskü erejétől, hogy csak az igazat meri mondani. Képviselnek vagy meghatalmazott ügyvédnek nincs helye a krisben.

DÖNTÉSEK ÉS SZANKCIÓK

A kris a döntését akkor hozza meg, mikor a teljes ügyet átlátja. Az ítéletet egyszerű többséggel hozzák. A rangidős bíró hirdeti ki a határozatukat. A következő fogja mondani: *„Sok időt töltöttünk azzal, hogy megvizsgáljuk az ügyet, és mindkét felet alaposan meghallgassuk. Megkérdeztük a tanúkat is, hogy miként vélekednek az ügyről. Azt találtuk, hogy X. Y. hibázott, és S. Z. nem vétett.”* Döntésük végleges és megkérdőjelezhetetlen. Nincs helye fellebbezésnek. Ami további különlegesség, hogy a döntések nem egységesek. Tendenciát találunk, de az összehasonlítás nem mindig lehetséges. Ennek az a magyarázata, hogy nemcsak a törvényeknek próbálnak megfelelni a döntés meghozatalakor, hanem arra is törekszenek, hogy döntésük igazságos legyen. Nincsenek írott törvényeik. A döntés más és más lehet különböző felek esetében, mert tekintettel vannak a fél családi és anyagi hátterére is. Az igazságosság tehát a kulcsszó. Szigorúak és igazságosak: jobban megbüntetik, aki abban az évben már második alkalommal áll a kris előtt, és enyhébben bánnak azzal, aki még sosem keveredett hibába.

A kris által kiszabott büntetés is a bűncselekmény súlyához igazodik. Létezik anyagi és nem anyagi kártérítés, de nem létezik már a halálbüntetés, a fizikai megtorlás vagy a testesonkítás. Gyakran alkalmaznak szorzókat, például duplát vagy a dupla dupláját kell visszafizetni. Egy öreg lökösházi ember mesélt egy asszonyról, még gyerekkorában hallotta a történetet. A nő megcsalta a férjét, és ezért büntetésül nemcsak a haját vágták le – ez a büntetés még ma is előfordul –, hanem az orrát is. Hallott olyat is, mikor nem vágták le az orrát, csak belevágtak pengével.

Egy ügyben nincs kettős szankció, vagyis az, hogy a magyar igazságszolgáltatás és a kris is ítélkezik. Abban az esetben, ha valaki olyan bűncselekményt követ el, amelyet tárgyalhatna a kris, de az illetőt már korábban letartóztatták és elítélték, a kris meg fog elégedni ezzel a büntetéssel, és nem citálja a felet a kris elé, miután letöltötte büntetését.

Az ítélet kihirdetése után a felek kezét ráznak. Újra esküt tesznek, most viszont arra, hogy a döntést elfogadják, ezt az ügyet többet fel nem emlegetik, jó barátok és az üzletben partnerek maradnak. A kiszabott kártérítést vagy büntetést megfizetik, és megköszönik a bírónak, hogy bölcs döntést hoztak. Ezután nagy mulatság kezdődik. A vesztes fél állja a mulatság költségeit, általában sört és pálinkát isznak, az asszonyok csirkét vágnak, abból főznek ételt. Leggyakrabban a korábban szemben álló felek közt megmarad a barátság, később is kötnek egymással üzletet, akár még aznap este.

A teljes közösség felel az ítélet kikényszerítéséért. De nincs „rendőrség” vagy „végrehajtó hatalom” – a mi fogalmaink szerint –, amely figyelemmel kísérné az ítélet végrehajtását. Nincs börtön és nincs más, csak a társadalmi nyomás. Mindenki ismeri az ítélet tartalmát, és egyáltalán: egy ilyen komoly ügybe belekeveredni is nagy gondot jelent. Mindenki tudja, hogy „ügye” volt, sokáig nem mennek vele üzletbe, és ez az elképzelhető legnagyobb szankció annak, aki kereskedésből tartja el magát.

Már szóltam róla, de szeretném hangsúlyozni, hogy a cigány törvények íratlan törvények. Apáról fiúra öröklődnek a törvények, és esetleg a bírói tisztség is. A fiúnak jelen kell lennie, mikor az apja ítélkezésben vesz részt, hogy megismerje a törvényt és a szokást, lássa a formalításokat, és az apja halála után a nyomdokaiba tudjon lépni.

Rákérdeztem egyszer arra, hogy előfordul-e egyet nem értés a bírák közt. Arra voltam kíváncsi, hogy az íratlanság nem vezet-e ellentmondásokhoz. A válaszuk nemleges volt. Még sosem volt nézeteltérésük abban a tekintetben, hogy mi lenne a jó döntés. Ennek az az oka, hogy elsősorban igazságos döntésre törekszenek, és a jó bírák mindig tudnak bölcs döntést hozni. Azt is kiemelték, hogy a divano vagy az előzetes egyezkedés során is mindig olyan lesz az ügy kimenetele, ami megfelel a cigány törvényeknek. Hibába nem akar valaki egyezkedni, tudnia kell, hogy a törvény az törvény, és a büntetése nem lesz enyhébb, ha a kris elé kerül az ügy! El kellett fogadnom, hogy mindig a lehető legjobb döntést hozzák. A rosszul döntő vagy korrump bíróra is igen szigorú büntetés vár, ha kiderül, hogy nem jól mondta a törvényt. A vesztes által fizetendő pénz duplájának dupláját kell fizetnie.

KIT VÁLASZTANAK BÍRÓNAK?

Sokszor megkérdeztem, hogy mi lehet a legfontosabb szempont, ami miatt valakit jó bírónak tartanak, és gyakran hívnak a krisbe. A következő válaszokat kaptam: „*Nem is tudom igazán. Öreg vagyok már, ismerem a törvényt és megbíznak bennem.*” „*Nagy becsülete van.*” „*Fontos, hogy tiszta legyen, büntetlen előéletű, ne legyen rossz híre, és ne legyenek zűrös ügyei.*” Gyakran a bírák a saját költségükön utaznak, azt mondják, ezzel már nem illik terhelni a vesztés felet, de az ítéletet követő lakomán mindig bőségesen megvendégelik őket.

Nincsenek állandó bírák. De bárkit kérdez az ember a közösségben, meg tud nevezni legalább egy embert, akiről tudja, hogy szokták hívni bírónak. Elméletileg bármely roma felnőtt férfi alkalmas arra, hogy bíró legyen, mégis vannak olyan személyes tulajdonságok, amelyekkel ezt ki kell érdemelni. Amikor 25-30 éves férfiakat kérdeztem, hogy jártak-e már bíróként a krisen, így válaszoltak: „*Nem, nem – én még túl fiatal vagyok. Amíg az apám él, addig engem nem hívnak. Sokszor én is jelen vagyok, hallom, hogyan csinálják, de én még nem szólhatok bele. Meg kell tanulnom a törvényeket. Apám után nekem kell folytatnom...*” Látnom kellett azonban, hogy ez nincs mindig így. Bár N. apja kiváló bíró volt és mindenki elismeréssel beszélt róla, a fiát nem szívesen hívták. Nem bíztak úgy benne az emberek, mint az apjában. Őt sosem fogják bírónak hívni.

Döntést hozni ugyanolyan nagy felelősség, mint az, hogy emberek alávéssék magukat e döntésnek. A döntés a jövőre nézve egy egész család életét meghatározza. Talán ez lehet az oka, hogy vannak olyanok, akik a felkérést vissza is utasítják. Ha egy ügy túl bonyolultnak tűnik, vagy az egyik félről az járja, hogy nagyon indulatos, nem lehet vele beszélni, a bíró azt mondhatja: „*Kedves komám, nagyon köszönöm, hogy rám gondoltál, de nem érzem mostanában jól magam. Nem tudok elmenni a tárgyalásodra.*” Ha a bíró visszautasítja a meghívást, komoly indoka kell hogy legyen. Lehet, hogy úgy érzi, nem kompetens egy adott ügy megítélésében, vagy épp ő maga is haragban vagy pont üzletben van valamelyik féllel;¹⁶ bár meg kell jegyeznünk, hogy vannak bírók, akik még saját családtagjaik felett is vállalják az ítélezést. Ezeket tartják a legrettegőbbre. Aki a saját fiára rá mer esküdni, az az igaz ember. A bírónak végig pártatlannak kell maradnia. Ez a legfontosabb szabály.

Minden krisnek van egy „főbírája”, általában a legidősebb bíró. Ő nyitja meg az ülést, ő kezdi meg a kihallgatást, és ő tehet fel elsőként kérdéseket. Az ő feladata lesz az ítélet kihirdetése is. De ő csak az el-

ső az egyenlők között. A bírák száma – az ügy súlyától függően – kettő és nyolc közt változik. Az is meghatározó, hogy azonnal hívták-e össze a kriszt, vagy eltelt néhány nap, hét az ügy megtörténte és az ítélethezatal között.

A TÁRGYALÁS

Az ülés órákig elhúzódhat. Legalább 3-4 óra, de lehet, hogy napokat vesz igénybe a legjobb döntés meghozatala. Bár a tárgyalást akár harminc-negyven ember is hallgathatja, csak a felek és a bírák – illetve a tanúk – nyilatkozhatnak érdemben. Miután mindenki megérkezett a helyszínre, elkezdik az esküket. Ekkor az események lelassulnak, mindenki megnyugszik, tudja, hogy belátható időn belül meg fog születni a döntés. Tudják, hogy ez sok időt is igénybe vehet. A tárgyalás során aztán elszabadulnak az érzelmek: kiabálás, esküdözés – a főbíró feladata a rend fenntartása. A cigányok igen emocionális személyiségek. Gyakran esküdöznek, letérdelnek, könnyekre fakadnak, csak hogy a körülállók szimpátiáját kivívják. Ha valaki ezeket a jeleneteket túlzásba viszi, a közönség kiabál és fütyül. Az is előfordul, hogy a bírák elküldenek valakit, és arra kérik, ne is jöjjön vissza addig, amíg le nem higgad egy kicsit. Különösen a vádlott próbálja majd a hallgatóságot a saját pártjára állítani, mondandóját néha nem is a bírákhoz, hanem a hallgatósághoz intézi.¹⁷ Mások (a kívülállók számára úgy tűnhet) gyerekesen viselkednek, letérdelnek, esküdöznek, csak arra van szükségük, hogy a tömeg morajlása nekik kedvezzen. Abban bíznak, hogy ez hatással lesz a bírákra.

A KRIS ELŐTT ZAJLÓ TIPIKUS ESTEK

A békési oláhcigányok legtöbbször lókereskedéssel foglalkozik. Egy-egy családnak 2-12 lova van. (Értékük 100 000 és 600 000 forint között mozoghat fajtától és minőségtől függően.) A lovak adásvételével kapcsolatos ügyek ennél fogva nagyon gyakoriak a kris előtt. Jobban megbíznak egy olyan ember ítéletében, aki maga is lovakkal foglalkozik, sokat tud a lovakról, és nagyon nehezen fogadják el az állami döntéseket, annak jogi logikáját és szankcióit ilyen speciális kérdésekben. A legnagyobb élet a vásárokon zajlik. Egyedül vásárban fordulhat elő, hogy probléma esetén a kris azonnal összehívják – hiszen itt sok cigány van jelen.

Adatközlő: V. I. Helyszín: Körösladány. Az interjú időpontja: 2001. szeptember.

„Az egyik koma az előző vásárban beteg lovat adott el nekem. Egy hétre rá találkoztunk a következő vásárban. Mondom ott neki, hogy D. komám, így meg úgy, nem jó lovat adtál te nekem! Nem mondtad meg a hibáját! Nem mondtad, hogy köhög a ló. Itt van most már, visszahoztam a lovat, vissza is adom neked, te pedig fizess vissza a pénzt, amit én a lóért adtam neked. A koma viszont ellentmondott: Nem úgy van az, komám! Nálam nem köhögött az a ló. Nem tudtam a betegségről. Ha tudtam volna, megmondtam volna neked a hibáját! Sajnálom komám, de nem adhatom neked vissza a pénzt. Ekkor ért oda egy harmadik koma, mondjuk így: tanú. Hallotta, mit beszélünk, és az eladóhoz fordult: ej, komám, zöldeket beszélés. Te tudtad, hogy az a ló köhög. Még mondtad is nekem, hogy a lehető leghamarabb túl akarsz adni rajta! Ekkor körbenéztem és szóltam a többieknek: Gyertek ide cigányok! Nem tudunk megegyezni. Mondjátok ki ti, hogy járja most már a dolog. Két vagy három ember oda is jött. Én elmondtam nekik az ügyet, aztán megkérték az eladót, hogy ő is mondja el, hogy szerinte hogy volt. Aztán odahívták a tanút, hogy mondja el, mit hallott. Egy órán belül a bölcs cigányok megmondták, hogy nekem visszajár a pénz. D. ott a helyszínen fizetett.”

Ez egy tipikus rövid krisnek a leírása. Nem tudtak megegyezni, de volt egy tanú, aki eldöntötte az ügyet. Az ügy tiszta volt és egyszerű, a pénz visszakerült. Ha azt kérdezzük, mi lett volna, ha az eladó vonatkozott visszafizetni a pénzt, hát erre nem lehet válaszolni. Ez nem fordulhat elő. A kris szava szent. Ha a kris döntése ellen cselekszik valaki, az halott. Nem fizikailag, hanem a kereskedésben. Elveszti a bizalmat, és senki nem fog vele többet üzletet kötni. Jobban teszi, ha elköltözik, mert ebben a közösségben ő már „senki”.

Ha azt vizsgáljuk, egyáltalán milyen ügyeket lehet a kris elé vinni, látni fogjuk, hogy az állam elleni bűncselekmények vagy a magánszemélyek sérelmére elkövetett súlyosabb bűncselekmények (például az emberölés) már kívül esnek a kris hatókörén. Ezeket feltétel nélkül az állami bíróság elé viszik, de ha nem vinnék is, oda kerülne a rendőrség vagy az orvos miatt. És ami szintén nagyon fontos, hogy a romák által nem romák sérelmére, illetve a nem romák által elkövetett bűncselekmények soha nem vihetők a kris elé.

A következő tipikus ügycsoport még mindig a kereskedelemmel kapcsolatos: a fiatalabb cigányok már nemcsak lovakkal, hanem régiségekkel, tollal, használt autókkal stb. is kereskednek. Azzal, amiben üzletet látnak. Úgy adják-veszik a dolgokat, mint az apjuk a lovakat. Egy másik nagy „ügycsoport” a házasságokkal és lakodalmakkal kapcsolatban felmerülő nézeteltéréseket hivatott tisztázni. A hagyomány szerint a vőlegény családja áll minden költséget. Ez ma-

napság már nagy, milliókra rúgó összeg is lehet. (Egy 2001 augusztus végi szarvasi esküvő költségei elérték a hétmillió forintot.) Néha a menyasszony szülei olyan drága mulatságot akarnak, hogy az öregeket kell hívni, segítsenek a szülőknek megegyezésre jutni. Ilyenkor egy rövid krist tartanak, meghallgatják a feleket, és csupán jó szóval próbálnak hatni rájuk, csökkentendő és a házasulandó pár szüleinek pénztárcájához igazítandó a lakodalmi költségeket. Ha valamelyik fél hibájából szétköltözik az ifjú pár, az ellenérdekelte szülők joggal követelhetik vissza az esküvővel kapcsolatos költségeiket.

MEGTÖRTÉNT JOGESETEK

Dél-békési adatközlőim oláh cigányok, és magukat a masari nemzetséghez tartozónak mondják.¹⁸ Beszélnek magyarul és cigányul is. Jelenlétemben igen gyakran előfordult, hogy hozzám magyarul, de egymás közt cigányul beszéltek. Néhány hét után már sok mindent megértettem, mert elkezdtem tanulni a *lovári* nyelvjárást, amely majdnem teljesen azonos a masarival. Ez sokat segített, mert amikor egymással beszéltek, el tudtam kapni néhány szót, be tudtam kapcsolódni a beszélgetésbe, és ez sokat jelentett nekik. Mindenki nagyon készségesnek mutatkozott, mikor arra kértem őket, hogy a romani krisről meséljenek. Nemcsak a saját ügyeiket mesélték el, hanem másokét is, és mindenki fel tudott idézni egy-egy régebbi esetet, amit még az apjától vagy a nagypapjától hallott. A régi időkben a kris hasonló volt a maihoz, a változások csak a mindennapi életvitel megváltozásának köszönhetőek. Nagyon érdekes volt, hogy a nők is sokat tudtak az ügyekről, hiszen említették, hogy régen a nők nem lehettek jelen a krisen. De többen mondták, hogy ha nyilvánosan „papuscormányt” is kiáltottak volna arra a férfira, akinek a felesége beleszólt a férje döntésébe, sok cigány otthon megbeszélte az ügyet a feleségével, a család többi tagjával. Sokszor jó tanácsokat kaptak. Ma már hivatalosan is jelen lehetnek a krisen, néha már bele is szólhatnak.

Példa egy régebbi drvanóra

Adatközlő: J. J. Helyszín: Szarvas. Az interjú időpontja: 2001. május.

„A barátom, V. J. vett egy szép lovat 1991-ben, a szarvasi vásárban. 17 ezer volt a ló, az akkor szép pénz volt. Csak 12 ezer volt akkor ott nála, de megígérte, hogy a következő vásárban megadja a hiányzó ötezeret. Engem kért meg, hogy vállaljam, ha ő nem fizet, én fizetek helyette. Akkor azt mondtam: Ez a V. nekem a barátom. Jól ismerem. Ha nem fizet jövő héten, én fogok helyette fizetni. Sajnos a következő héten semmilyen üzletet nem kötött, nem volt pénze, nem tudott fizetni. A következő vásár Békéscsabán volt.

Ahogy odaértem, körbefogtak a cigányok, hogy: Na, komám, te vállaltad, hogy fizetsz! – láttam, hogy nincs mit tenni. Ha nem fizetek, mindkettőnket krisbe tesznek. Fizettem V. helyett. Gyorsan megegyeztünk a cigányokkal, mert nem mondtam ellent. Ami pedig V.-t és a pénzemét illeti, hogy is volt. Nem tudta nekem visszafizetni a pénzt, még a következő hónapban sem. Volt akkor egy szép lova, amit meg akartam venni tőle. Szép sárga csikó volt, 11 ezerre mondta. Aztán így szólt: Tudod mit, komám, te egy igaz ember vagy. Kifizetted helyettem a tartozást. Ha most adsz ötöt, viheted a lovat! Hát emnyit ér cigányok közt a becsület.”

Példák a „jogeszetek” közül

Kris I. Adatközlő: K. M. Helyszín: Békéscsaba. Az interjú időpontja: 2001. június.

„Egy hónappal ezelőtt történt ez az ügy, amit most fogok mesélni. Ez egy nagy, igazi kris volt. Könnyű döntés volt, de krist kellett tartani. Engem is hívtak bírónak. Az egyik koma eladott egy lovat egy másik komának. Az eladó A. volt, a másik B. 14 napon belül a ló megdöglött. Az állatorvos megvizsgálta, és kimondta, hogy régi betegsége volt a lónak. Ezt a boncolás is minden kétséget kizáróan megállapította. A krist Békéscsabán tartották, B. vitt engem oda autóval. Elkárta tőlem, hogy segítek bölcs döntést hozni. Először telefonon hívtak, és röviden elmondta az ügyet. Megkérdezte, hogy elmennék-e bírónak, és én igent mondtam. Azt mondtam, hogy kész vagyok meghallgatni az ügyet, és addig kérdezni, míg ki nem derül az igazság. Ekkor meg fogom mondani a döntésemet. Azt mondta, két nap múlva jön értem és autóval visz Csabára. Hatan voltak bírók a krisben: jöttek Körösladányról, Szarvasról, Békéscsabáról, és én pedig Végegyházáról. A kris alatt végig józannak kell maradni. Aki iszik, arra nem hallgatnak. Ezt a krist A. házában tartották. A. volt az eladó. Mikor odaértünk, kiválasztották a főbíró, ő volt a legidősebb közöttünk. Megnyitotta az ülést és azt mondta: Jó reggelt, testvéreim. Isten adjon erőt, hogy a legjobb döntést hozzassuk ezeknek a komáknak az ügyében. A gyerekeim és lova-
im halljanak meg, ha nem az igazat mondom, és ha nem a legjobb döntést hirdetem ki! A többi bíró és a tanúk is esküdtek. Valahogy így: Az egész családom haljon meg, ha nem az igazat mondom, végig, amíg ez a kris itt tart! Akkor azt mondta a főbíró: Szeretném hallani az ügyet. Mondjátok el testvéreim, hogy történt! Ekkor A. kezdte mesélni a történetet. Végig ahhoz tartotta magát, hogy a ló egészséges volt, semmilyen hibája nem volt. Azt mondta, régi betegségéről sem tudott. Percekig beszélt. A másik koma azt mondta, hogy a ló köhögött és prüszkölt nála, már amikor hazavitte. Állatorvost kellett hívni, aki több injekciót is adott a lónak. Tanúja is volt rá, hogy a ló már első nap köhögött, amikor bekötötte. De az első koma csak azt hajtogatta, hogy hát lehet, hogy köhögött, de akkor is egészséges volt. Itt fogtuk meg. Elszólte magát. Megállítottuk a beszédében. Nagyon fontos ponthoz ért az ügy. A főbíró kérdezett rá: Hallottad a lovat köhögni, amíg nálad volt? Em-

lékezz az esküdre, és az igazat mondjad nekünk! A koma így válaszolt: ő megfürdette a lovat. Fürdetéskor meg elmondta, hogy nála a ló elköhögte magát. Ez volt, amivel elszólte magát. Megmondtad ezt a vezetőnek? Mondtad neki, hogy adjon gyógyszert a lónak? Nem. Ez elég volt, láttuk, hogy A.-nak nincs igaza. A ló hibás volt, mikor eladta. Néhány perc alatt kimondtuk a döntést. A lovat B. 250 ezerért vette, a komának most 100 ezret kellett visszafizetnie. Hogy miért csak 100 ezret? Miért nem 125-öt? Az lett volna a fele, de B. is hibás volt a maga módján. Mikor hallotta, hogy köhög a ló, azonnal hívnia kellett volna A.-t, hogy ez és ez van, most mit csináljon. Lehet, hogy ha akkor visszaviszi a lovat és visszakéri a teljes összeget, akkor A. jobb orvost hívott volna, több injekciót tudott volna fizetni és nem vesztettek volna el egy lovat. Két hétig volt nála a ló, és ez sok idő. Ez volt a döntésünk alapja. Az ítéletet elfogadták, kifizette a százast még ott, azon nyomban. Kezet rástak és megesküdték, hogy ez az ügy most már le van zárva, többet egymás közt fel nem hozzák és nem lesz belőle harag. A mai napig barátok, ismerem őket. A betegség pedig tüdőgyulladás volt. Két független orvos is volt szakértőként a krisben, meg egy, aki a kezeléseket adta. Az egész tárgyalás 3 órán át tartott, reggel 9-től délig. Nagy ebéd volt utána és a vesztes fizetett néhány üveg sört is.”

Kris II. Adatközlő: Cs. J. Helyszín: Végegyháza. Az interjú időpontja: 2001. július.

„B.-vel, Csanádapácáról cseréltem egy lovat egy autóra. Egy hónap után kiderült, hogy a motor hibás volt. Korábban motorcsere volt, és nem passzolt a motorszám a forgalmival. Igazoltattak a rendőrök, látták a rossz számot, és el is vették a forgalmi. Két éve volt ez az ügy. 200-250 ezer forint körül volt, szórén szór adta oda. Visszamentem hozzá, hogy nem mondta meg a motorcserét. B. tiltakozott, hogy már ő is így vette, nem vette észre időközben. Ez mindegy, B. csinálja vissza az üzletet, ő meg menjen ahhoz, akitől ő vette. Így megy ez, mindig csak kettő közt van döntés. A harmadikhoz vissza kell menni egyedül. Azt nem lehet ebbe a krisbe már beletenni. A rokonság a krisben nem kizáró ok. Ebben a krisben is voltak rokon bírók, K., meg T., egy koma Újkígyósról, meg J. Az eskü minden rokonságot felold, és az eskü erősebb, mint a rokonság. B. bele is egyezett a döntésbe. Nem tudott mit tenni. Mondtuk neki, mi fogjuk a lovat és visszük, ő meg jöjjön az autóért. A tárgyalás ott volt Csanádapácán a háza előtt. Akkor még nem volt eredetiségvizsgálat, ma már nem lehetne ilyen ügy. Akitől B. vette azt a kocsit Újkígyóson, voltak tanúk később, akik hallották, hogy felhívta B. figyelmét, hogy motorcsere volt az autó. Ezért is adta olcsóbban. Addig mentek, míg ki nem tudták az igazságot. Végül még az átírásnak a költségét is kifizette.”

Kris III. Adatközlő: K. M. Helyszín: Békéscsaba. Az interjú időpontja: 2001. augusztus.

„Leányszöktetés történt két éve M.-ben. A lakodalomból szöktették el a menyasszonyt. Ötszáz vendég volt ott.

A hoppon maradt fiú apja 6 milliót követelt a megbékélésért. 14 nap múlva volt a kris Sz.-on. Nyolc bíró volt. A szöktető szülei azszal védekeztek, hogy már 4 éve az ő gyermekükkel járt a lány. A lány is elismerte ezt. A lakodalom megszakadt, a kárt meg kellett fizetni. De csak a kárt. Mást nem.”

Kris IV. Adatközlő: F. I. Helyszín: Végegyháza. Az interjú időpontja: 2001. augusztus.

„Több mázsa szénát loptak tavaly nyáron. A rendőrök forró nyomon keresték a tolvajt. Leállítottak egy cigányt, aki bár egy másik úton haladt, de ő sem tudott elszámolni a nála lévő szalmával, igaz, csak kevés volt nála, és azt mondta, hogy a sajátja. Nem tudta ki-magyarázni. Feljelentették a rendőrök. Érezte, hogy komoly büntetést fog kapni, ezért még a büntetés kibocsátása előtt összehívott egy kist. Addigra ő már kitudta, ki volt az eredeti tettes. Akármennyi legyen is számára a büntetés, ő nem adja ki a tettest. Ítélet született arról, hogy a büntetést a másik fizesse ki, 8:2 arányban. A bíróság 100 ezer forintra büntette a vétlent, pénzbüntetésre. 80 ezer:20 ezer arányban, mert így volt igazságos. Ő is lopta azt a kis szénát, csak szerencsétlen volt, hogy olyan kicsivel elkapták. Ezt a cigányok elég, ha tudják egymás közt.”

JEGYZETEK

1. Max WEBER: *Rechtssociologie*, Neuwied, Hermann Luchterhand, 1960.
2. KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia alapjai*, Budapest, KJK, 1976.
3. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*, Budapest, Gondolat, 1981.

4. *Uo.*, 41.
5. A hazai szakirodalomból lásd H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai*, Budapest, Osiris, 2000.
6. Karl LLEWELLYN, Adamson HOEBEL: *The Cheyenne Way*, Norman, University of Oklahoma Press, 1941, 273–309.
7. Leopold POSPISIL: *Kapauku Papuans and Their Law*, New Haven, Yale University Publ., 1958, 257–289.
8. *The American Journal of Comparative Law*, 1997/2. A folyóirat egy tematikus számot állított össze a témáról.
9. ERDŐS Kamil: *Cigány – Törvényszék (Romani – Kris)*, Néprajzi Közlemények, 1959/1–2, 203–214.
10. Lásd LOSS Sándor: *A finn kaale cigányok közösségi joga, a „vérbosszú” modell*, Belügyi Szemle, 1999/7–8, 134–144.
11. Michael Sinclair STEWART: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbléte a szocialista Magyarországon*, Budapest, T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, 1994.
12. Michael Sinclair STEWART: „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok?, *Valóság*, 1987/1, 49–65.
13. ERDŐS Kamil: *A magyarországi cigányság (Törzsek, nemzetiségek)*, Néprajzi Közlemények, 1958/4, 152–173.
14. Ronald LEE: *The Roma-Vlach Gypsies and the Kris-Romani*, *The American Journal of Comparative Law*, 1997, 361.
15. Walter Otto WEYRAUCH, Mureen Anne BELL: *Autonomous Lawmaking. The Case of the „Gypsies”*, *The Yale Law Journal*, 1993, 356
16. Ronald LEE: *I. m.*, 371.
17. *Uo.*, 380.
18. Irén KERTÉSZ WILKINSON: *The Fair is Ahead Me. Individual Creativity and Social Contexts in the Performances of a Southern Hungarian Vlach Gypsy Slow Song*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1997, 28.